

قربانی سنت ماندگار بت شکن تاریخ

مقدمه

انسان موجودی است که عبادت و پرستش جزء فطرت و سرشت وی است و این ویژگی اغلباً در زندگی بشر در تمام زمانه ها مشهود بوده است. آری! از همین روی حکمت درآفرینش انسانها و جنیان در کتاب الهی همین امر یاد شده است، آنجا که فرموده است: وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ. (ذاریات / ۵۶).

(ما جنیان و انسانها را نیافریدیم مگر برای اینکه ما را پرستش کنند)

این عبادت و پرستش که جزء فطرت و سرشت بشریت است؛ به گونه های متنوع در عملکرد بندگان تبارز مییابد که با این ملاحظه دانشمندان علوم اسلامی، عبادات را به انواع قولی، فعلی و مالی برشمرده اند.

از جمله عبادات مالی یکی قربانی است، این عبادت از عبادات مالی مقید به وقت است که زمان ادای آن ایام عید اضحی است. در آستانه عید قربان برآن شدیم تا در باره این وجیبه دینی که از شعایر الهی است مطالبی ارائه داریم.

۱. مفهوم قربانی

قربانی که در عربی (اضحیه) نامیده میشود؛ نام حیوانی است که در روزهای عید اضحی سربریده میشود. اما در اصطلاح فقه اسلامی ذبح کردن حیوانی مخصوص را گویند که به نیت ثواب در وقت مخصوصی سربریده میشود، یا به سخن دیگر قربانی سربریدن یکی از حیوانات در روزهای عید است که به جهت رضای خداوند جل جلاله ذبح میشود. (۵ / ۴ / ۲۷۰۲).

۲. سابقه تاریخی و دینی قربانی

وجیبه قربانی از عبادتهایی است که از آغاز زندگی بشر در روی زمین وجود داشته است، حتی در اولین آوان حیات فرزندان آدم، این عبادت شناخته شده بوده است. آری! تقدیم وجه مالی توسط فرزندان آدم علیه السلام به پیشگاه خداوند جل جلاله جهت اثبات و معلوم نمودن حق، این موضوع را واضح میگرداند. آری! دو تن از فرزندان آدم علیه السلام یعنی قابیل و هابیل در امر ازدواج با خواهران خود به مناقشه پرداختند و آدم علیه السلام خواهر هر

برادر را به برادر دیگر میخواست به نکاح دهد و این روش را ضرورتاً به منزله جدائی نسب قرار داده بود، زیرا در آن هنگام دوری نسب جز به همین اندازه متحقق نبود. قابیل حاضر نشد که هابیل خواهرش اقلیما را به به نکاح گیرد، بلکه خود خواهان آن شد که او را به نکاح خود درآورد؛ زیرا خواهرش اقلیما دارای صورت نیکوتر نسبت به خواهر هابیل بود.

آدم علیه السلام بعد از عدم پذیرش قابیل، آن دو برادر را گفت که هر کدام به پیشگاه خداوند قربانی را تقدیم بدارند و قربانی هر یکی که مورد قبول اوتعالی واقع گردید؛ با آن ازدواج نماید. هر یک از آن دو برادر مطابق کار و پیشه اش قربانی را در راه خداوند جل جلاله تقدیم داشتند، قابیل که دهقان و زراعت پیشه بود پشته یی از حاصلات خود را و هابیل که مالدار داشت؛ گوسفندی را تقدیم داشتند، آتشی به عنوان علامت قبول قربانی، فرود آمد و قربانی هابیل را که مورد قبول واقع شده بود در ربود و این علامت و نشامة قبول و پذیرش قربانی به پیشگاه خداوند بود، و اما قربانی قابیل را باقی گذاشت و در نتیجه قابیل در برابر سنت الهی به خشم آمد و هابیل را کشت و به شهادت رساند. (۳۸۵/۶/۲).

این موضوع و سرگذشت در آیات قرآن کریم چنین نقل شده است: *وَأْتَلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنِي آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقُبِّلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ قَالَ لَأَقْتُلَنَّكَ قَالَ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ*. (مائده / ۲۷).

(خبر دو فرزند آدم (قابیل و هابیل) را برایشان به حق برخوان، آنگاه که قربانی را (به پیشگاه خدا) تقدیم داشتند، پس از یکی (یعنی هابیل) مورد قبول واقع شد و از آن یکی دیگر (یعنی قابیل) پذیرفته نشد، (قابیل برای هابیل) گفت: من ترا میکشم، (هابیل) گفت : سخن این است که خداوند از پرهیزگاران میپذیرد).

همچنین قربانی از سنتهای ابراهیم علیه السلام است که برای امت اسلامی به ارث مانده است و شریعت اسلامی آن را برای پیروانش ماندگار ساخته است، همان گونه که شریعت اسلام روش و ملت ابراهیمی نامیده شده و پیروان این آیین به متابعت و پیروی از ابراهیم خلیل توصیه شده اند چنانچه در قرآن کریم میخوانیم: *ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ*. (النحل / ۱۲۳).

(بعداً به تو و حی فرستادیم که دین ابراهیم را که پاک است پیروی کن)

و باز میخوانیم : *قُلْ صَدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ*. (آل عمران / ۹۵).

(بگو خداوند راست گفته است، پس دین ابراهیم را که پاک است پیروی کنید)

آری! ابراهیم علیه السلام بر اساس خوابی که دیده بود و در آن مأمور شده بود؛ فرزند خویش اسمعیل علیه السلام را برای رضای مولای خویش به قربانگاه برد. روایات بیانگر این است که وی در شب هشتم ذی الحجه خواب دید که برایش کسی میگوید: خداوند ترا به قربانی کردن فرزندت امر کرده است، فردای آن روز در این باره فکر میکرد که آیا این خواب از طرف خداوند است یا از جانب شیطان خواهد بود، از این جهت این روز را یوم الترویه (روز فکر کردن) نامیده اند، شب دیگر باز همچنین در خواب دید و دانست و معرفت حاصل کرد که از جانب خداوند است، لذا روز نهم را عرفه نام نهادند، باز شب دهم همانند آن خواب دید و به ذبح کردن فرزندش اسماعیل علیه السلام به عنوان قربانی اقدام نمود که این روز یوم النحر یعنی روز سربریدن نامیده شد.

وقتی ابراهیم علیه السلام فرزندش را برای قربانی کردن به قربانگاه برد تا ذبح کند و او را برای انجام این کار خوابانید؛ خداوند از وی قربانی اش را پذیرفت و او را وحی فرستاد که تو خوابت را عملی کردی و در عوض فرزندش، گوسفندی از بهشت برایش فرستاد تا آن را ذبح و قربانی کند و به این ترتیب این عمل سنت ماندگار تاریخ شد. (۲/ ۲۳/ ۱۷۰).

قرآن کریم این سرگذشت و قصه را چنین بیان میدارد: **فَبَشِّرْناهُ بِغُلامٍ حَلِيمٍ فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنامِ أَنِّي أُذْبِحُكَ فَانظُرْ ماذا تَرى قَالَ يَا أبتِ افْعَلْ ما تُؤمِرُ سَتَجِدُنِي إِن شاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ فَلَمَّا أَسْلَمًا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ وَنَادَيْناهُ أَنْ يا إِبراهِيمُ قَدْ صَدَّقَتِ الرُّؤيا إِنَّا كَذَلِكِ نَجزِي الْمُحْسِنِينَ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِينُ (۱۰۶) وَفَدَيْناهُ بِذَبِیحٍ عَظِيمٍ. (الصافات / ۱۰۱-۱۰۷).**

(پس او را به فرزندی مژده دادیم . چون با وی در امور دستیار گردید گفت: ای پسرکم! من در خواب دیدم که ترا ذبح مینمایم، ببین چه نظرداری، (اسمعیل) گفت: ای پدرم! آنچه را امر میشوی؛ انجام بده، مرا انشاءالله از شکیبایان درخواهی یافت، وقتی هردو به فرمان خدا گردن نهادند و او را (برای ذبح کردن) بر روی خوابانید، او را آواز دادیم که ای ابراهیم! به راستی که خوابت را به جا آوردی ! ما اینچنین نیکوکاران را پاداش میدهیم، این همان آزمایش آشکار است و او را به گوسفندی بزرگ (منزلت) فدیة (عوض) دادیم)

موافق با آنچه گفته آمدیم؛ رسول گرامی اسلام نیز قربانی را از سنتهای ابراهیمی معرفی داشتند. از زید بن ارقم روایت است که میگفت: از رسول خدا صلی الله علیه و سلم پرسیدم که این قربانیها چیست؟ فرمودند: سنت پدرتان ابراهیم علیه السلام است. (۶/ ۵/ ۱۲۳).

این بدان معنا است که قربانی از جمله سنتهای ابراهیمی است که ما به عمل بدان مأمور شده ایم.

۳. حکم قربانی و حکمت مشروعیت آن

دانشمندان بر اصل مشروعیت قربانی و اینکه از شعایر دینی است اجماع و اتفاق نظر دارند؛ هرچند در رابطه به حکم آن اختلاف نظر نموده اند، جمهور علما به سنت بودن قربانی قایل شده اند به گونه‌ی بی‌گناهانه که اگر ترک شود قضا لازم نمیگردد و ترک کننده را گنهگار نمیدانند، چنانچه از اصحاب، ابوبکر صدیق، عمر فاروق، علقمه و اسود و نیز جمع زیادی از بزرگان دینی چون امام مالک، عطاء، امام احمد، امام ابویوسف، اسحق و دیگران آن را سنت دانسته اند.

اما عده دیگر از دانشمندان چون ربیع، اوزاعی، لیث، امام ابوحنیفه و برخی از مالکیه قربانی را واجب میدانند. قول مشهور از امام ابوحنیفه این است که قربانی بر شخصی که مقیم و مالک نصاب باشد واجب است. (۶/۵/۱۲۶ و ۸/۲/۱۵۳).

دلیل مشروعیت قربانی پیش از اینکه بر آن اجماع صورت گرفته باشد این فرموده خداوند است: فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحَرْ. (کوثر / ۲).

یعنی (پس برای پروردگارت نماز «عیدرا» بخوان و «قربانی را» نحر کن)

این نظریه را جمعی از مفسران قرآن کریم ارائه داشته اند. طبق مدلول این آیه مبارکه احادیث متعددی مشروعیت قربانی را به اثبات می‌رساند، امام بخاری از ابن عمر رضی الله عنهما روایت نموده که پیامبر صلی الله علیه وسلم در مصلی (جای خواندن نماز عید) قربانی را ذبح و نحر می‌کردند. (۳/۱۲۷).

به همین گونه از انس رضی الله عنه روایت شده که گفت: (رسول خدا صلی الله علیه وسلم دوگوسفند سیاه و سفید شاخدار را قربانی نمودند، دیدم که قدمهای مبارک را بالای شانه‌های آنها نهاده و بسم الله والله اکبر میگویند، پس آن هر دو را سر بریدند) (۶/۵/۱۳۸ و ۴/۵/۲۷۲۳).

حکمت مشروعیت قربانی یکی شکرگزاری نعمتهای ناشمار خداوند است که بر بندگان ارزانی کرده است و از آن جمله نعمت بقای بنده از یک سال تا سال دیگر است که بندگان مامور شده اند این نعمت بزرگ را باذبح کردن حیوانی شکران نمایند.

دیگر کفارة گناهان است که بانجام این وجیبه دینی، گناهان قربانی کننده از بین رفته و مورد آمرزش قرار میگیرد، گناهی که با ارتکاب مخالفت با اوامر خدا یا از طریق کوتاهی در انجام امور شرعی در یک سال به وجود آمده است.

به همین گونه عمل قربانی وسیله فراوانی روزی در جامعه اسلامی برای عموم مسلمانان میگردد، به خصوص در روزهای عید که هنگام سرور و خوشوقتی و ایام دید و بازدید است. از همین جهت است که دادن قیمت قربانی برای دیگران جواز ندارد - چنانکه در صدقه فطر روا است - بلکه باید حیوانی قربانی گردد تا از گوشت آن استفاده صورت گیرد و از همین جهت است که دانشمندان قربانی کردن را از دادن قیمت آن برای مردم برتر شمرده اند، چنانچه امام احمد بن حنبل بر این امر تصریح نموده است. (۵/ ۴ / ۲۷۰۳).

۴. ثواب قربانی و ارزش آن

قربانی از عبادات مالی مخصوص روزهای عید قربان است. ثواب و مزد قربانی برای صاحب آن زیاد و ناشمار است، زید بن ارقم روایت نموده است که از رسول خدا صلی الله علیه و سلم پرسان کرد که این قربانیها چیست؟ فرمودند: سنت پدر شما ابراهیم علیه السلام است، یاران پرسیدند: ما را از آن چه فایده است؟ فرمودند: به شماره هر مویی از آن برای شما حسنه بی است، گفتند: حیوان دارای پشم چه گونه است؟ فرمودند: به هر مویی از پشمهایش حسنه بی است. (۶/ ۵ / ۱۲۳ و ۳ / ۱۲۹).

اجماع مسلمانان بر این اند که قربانی بهترین عبادت در پیشگاه خداوند جل جلاله در روزهای عید به شمار می رود و مال قربانی در روز قیامت با همان صفت و خصوصیتی که ذبح شده حضور پیدا می کند، همچنانکه خون قربانی پیش از ریختن به زمین، در حضور خداوند مورد قبول واقع می شود. (۵/ ۴ / ۲۷۰۳).

از عایشه رضی الله عنها روایت شده که پیامبر صلی الله علیه و سلم فرمودند: مامن عمل ابن آدم یوم النحر عملاً احب الی الله من هراقه دم وانه لتاتی یوم القیامه بقرونها واطلافها و اشعارها وان الدم یقع من الله عزوجل بمکان قبل ان یقع علی الارض فطیبوا بها نفساً. (۶/ ۵ / ۱۲۳).

(هیچ عمل فرزندان آدم در روز عید در نزد خداوند محبوب تر از ریختن خون (قربانی) نیست و قربانی در روز قیامت باشاخواه، سمها و موپهایش می آید و هرآینه خون قربانی در نزد خداوند جایگاه قبول را پیش از آنکه به زمین بریزد درمی یابد، پس با قربانی اخلاص را پیشه کنید).

ارزش عبادت قربانی به اندازه بی است که رسول خدا صلی الله علیه و سلم در هنگام حیات خویش ضمن اینکه خود قربانی میکردند، یکی را از جای امت خویش قربانی مینمودند. چنانچه در حدیث مبارکه بی این موضوع تذکر

رفته است که ایشان دو گوسفند را قربانی نموده در هنگام ذبح کردن ضمن دعا میفرمودند: ...اللهم منک و لک عن محمد و امته. (۶ / ۵ / ۱۳۸).

(... بارالها! این از نعمت تو است و از برای رضای تو از طرف محمد و امت وی قربانی میشود).

به همین گونه آن حضرت، علی کرم الله وجهه را وصیت داشتند تا از جای شان بعد از رحلت شان قربانی نماید، چنانچه ترمذی در ضمن حدیثی از حنش روایت نموده که وی گفت: علی رضی الله عنه را دیدم که دو گوسفند نرینه را قربانی میکند، گفتم: این چیست؟ گفت: رسول خدا صلی الله علیه و سلم مرا وصیت داشتند تا از جای شان قربانی نمایم و من وصیت شان را انجام میدهم. (۳ / ۱۲۸).

۵. قربانی نمایانگر طیب نفس در برابر احکام الهی

در انجام عبادت قربانی اموری مستحب گردیده که بیانگر طیب نفس و خوشنودی قربانی کننده در برابر احکام شرعی است. آری! مستحب است و نیکو شمرده شده است که خود شخص قربانی اش را به دستش ذبح نماید و در صورتی که دیگری را نسبت عذری به ذبح کردن آن موظف سازد؛ بهتر است خودش حضور داشته باشد. این استحباب به خاطر ثبوت خوشنودی در زمینه انجام این عبادت است. (۹ / ۲ / ۱۵۶).

به همین رابطه از انس رضی الله عنه روایت شده که رسول خدا صلی الله علیه و سلم دو گوسفند نرینه شاخ دار را به دست خود شان قربانی و ذبح کردند....

همچنان مستحب است که قبل از فرارسیدن روز های عید در فربه ساختن مال قربانی توجه صورت گیرد تا خوشنودی در برابر احکام شرعی و به ویژه قربانی به ظهور رسد. در حدیثی از ابی امامه روایت شده که گفت: ما قربانی را فربه میساختیم و دیگران هم فربه میساختند. (۹ / ۲ / ۱۵۵).

۶. قربانی مظهر تسلیم به پروردگار

قربانی سنت ابراهیم علیهم السلام است که آن بزرگمرد با تقدیم فرزندش به قربانگاه، تسلیمی و انقیاد خود به پروردگار را به اثبات رساند. در شریعت اسلامی نیز مشروع شده که مسلمانان به پیروی از ابراهیم خلیل با ذبح کردن قربانی ای به پیشگاه خداوند در روز های عید تسلیم و انقیاد خود به پروردگار را اعلام نمایند. از همین جهت است که رسول گرامی اسلام در حین ذبح نمودن قربانی، دعایی را خواندند که نمایانگر انقیاد و تسلیم به خداوند است و

خواندن این دعا ها برای قربانی کننده گان مسنون است. ابن عمر رضی الله عنهما روایت نموده است که پیامبر صلی الله علیه و سلم در روز عید دو گوسفند را ذبح نمودند و در حین این کار در حالی که روی آنان را به طرف قبله نهاده بودند فرمودند : **وَجَهْتُ وَجْهِي لِلذِّي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ** ، بسم الله و الله اكبر، اللهم هذا منك و لك.... (۵ / ۴ / ۲۷۳۸ و ۶ / ۵ / ۱۳۸) .

(من روی خود را با پاکی و صفایی به طرف ذاتی گردانیدم که آسمانها وزمین را آفرید و من از جمله مشرکان نمی باشم، هرآینه نماز من وعبادت من و زندگی من و مردن من برای خداوند است که پروردگان عالمیان است، اورا شریک نیست و به همین مامور شدم و من از اولین تسلیم شوندگان هستم . به نام خداوند ذبح می نمایم و خداوند بزرگ است ، بارالها ! این از نعمتهای تو است و برای رضای تو است)

بردن نام خدا به زبان و ذکر الله اکبر را گفتن در هنگام ذبح قربانی، برای این است که ذبح کننده اعلام دارد که عملش خاص برای رضای خدا است و عبادتش از روی تقوا انجام می شود و همراه با اخلاص نیت است، زیرا اخلاص در اعمال ملاک و معیار ارزش آن است. خداوند فرموده است : **لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومَهَا وَلَا دِمَاؤها وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَى مِنْكُمْ**. (حج / ۳۷) .

(هرگز گوشتها و خونهای مالهای قربان شده به رضای خدایم نرسد، اما تقوا و پرهیز گاری شما آن را درمی یابد) .

برای ثبوت اخلاص و تقوای است که بر گزینش حیوان سالم و بهتر برای قربانی توصیه شده و از قربانی کردن حیوان معیوب، لاغر و ناسالم نهی به عمل آمده است. (۴ / ۲ / ۳۱) .

۷. سهولت در مصرف گوشت قربانی رحمتی بر امت اسلامی

هرچند براساس نظر برخی از امامان و دانشمندان امت اسلامی قربانی بر افراد توانگر مالک نصاب واجب است ، اما با آنهم مصرف گوشت قربانی برای فقراء و مستمندان خاص نمی باشد ، بلکه برای عموم مردم فقیر و توانگر روا است از آن استفاده نمایند . حتی قربانی کننده نیز با اهل و فامیلش از آن می تواند استفاده نماید . حالانکه در برخی عبادات مالی دیگر مثل زکات ، صدقه فطرو فدیة ها، جای مصرف، مشخص و محدود است . این عدم محدودیت

وجواز استفاده عمومی، نمایانگر وفوررحمت الهی بر بندگان مومن اوست تادرایام عید ونیز بعد از عید از آن بهره مند شوند .

آنچه درباره منع از ذخیره کردن و استفاده از گوشت قربانی بیش از سه روز در احادیث نبوی روایت شده ، به اثر روایات اخیر تر از نگاه زمانی، منسوخ شده وجواز استفاده در روزهای عید وبعد از آن ونیز جواز ذخیره کردن از آن استقرار یافته است .

از ابی سعید خدری روایت شده که پیامبر صلی الله علیه و سلم فرمودند : **يا اهل المدينة لاتأكلوا الا ضاحی فوق ثلاث ایام، فشکوا الی رسول الله ان لهم عیا لاً وحشماً و خدماً فقال کلوا واطعموا واحبسوا وادخروا** (۱۵۸/ ۲/ ۸).

(ای اهل مدینه گوشتهای قربانی را بیش از سه روز استفاده نکنید ، بعداً به پیامبر صلی الله علیه و سلم شکایه بردند که ایشان را فامیلها ، اطرافیان و خدمتگارانی است (که استفاده بیش از سه روز را لازم دارد) آنگاه فرمودند : از آن بخورید، به دیگران بخورانید و نیز برای خود نگهدارید و ذخیره نمائید).

آری ! منع کردن پیامبر صلی الله علیه و سلم از ذخیره نمودن گوشت قربانی وامر به مصرف کردن آن در سه شبانه روز روی حکمت ضرورت موقتی بود که مسافران فقیری به مدینه قدم آورده بودند و برای اینکه انفاق بر ایشان صورت گیرد امر شده بودند در ظرف سه روز همه گوشتهای قربانی را به مصرف برسانند ، اما چون این ضرورت برطرف شد نگهداری و ذخیره روا گردید و اجازه داده شد ، چنانچه حدیث نبوی براین امر دلالت دارد که فرمودند : **كنت نهيتكم عن ادخال لحم الاضاحی فوق ثلاث من اجل الدفنه التي دفت وقد جاء الله بالسعه فكلوا وادخروا وصدقوا** (۱۵۸/ ۲/ ۸).

(من شمارابه خاطر قدم آورنده گان فقیری که آمده بودند؛ از ذخیره کردن گوشتهای قربانی بیشتر از سه روز منع کرده بودم و خداوند فراخی آورد اکنون از آن بخورید و ذخیره نمائید و صدقه بدهید . . .)
این حدیث مبارکه بر رفع حکم نهی از ذخیره کردن بیش از سه روز صراحت دارد .

دانشمندان باملاحظه این حدیث مبارکه در زمینه کیفیت استفاده از گوشت قربانی ابراز نظر کردند که شخص قربانی کننده را مستحب است؛ هم خود از آن استفاده نماید وهم به دیگران صدقه دهد ، بدین گونه که یک سوم آن را ذخیره دارد یک سوم آن را صدقه نماید و یک سوم آن را برای خوردن دوستان در ایام عید اختصاص دهد . (۴/ ۷) . (۱۸۷ /

سرچشمه ها

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- آلوسی، شهاب الدین، سید محمود . روح المعانی.
- ۳- تبریزی، خطیب . مشکواه المصابیح.
- ۴- دهلوی، شاه ولی الله محدث، احمد بن عبدالرحیم. حجتہ الله البالغه .
- ۵- زحیلی، دکتور وهبه . الفقه الاسلامی وادلتہ .
- ۶- شوکانی، محمد بن علی بن محمد . نیل الاوطار .
- ۷- صنعانی، محمد بن اسماعیل . سبیل السلام.
- ۸- قشیری، مسلم بن حجاج بن مسلم . صحیح مسلم .
- ۹- نووی یحی بن شرف. شرح صحیح مسلم .

پایان